

ZBIGNIEW GOŁAŚ, MAGDALENA KOZERA

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA ZMIAN STRUKTURY DOCHODOWEJ INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

*Z Katedry Ekonomiki Gospodarki Żywnościowej
Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu*

ABSTRACT. This paper presents analysis of differentiation of income situation of 528 family farms included in the farm accounting system in 1993-1997.

Key words: structure of incomes, family income, parity of income, private farms

Wstęp

Rozwój rolnictwa wyznaczają coraz częściej trzy trendy globalne, które w dłuższej perspektywie czasowej zasadniczo zmieniają jego strukturę i usytuowanie w gospodarce. Określone są one przez:

– względne i bezwzględne zmniejszanie się potencjału wytwórczego zaangażowanego w wytwarzanie żywności, deprecjonujące społeczno-gospodarcze znaczenie rolnictwa w gospodarce narodowej;

– ciągłą presję do koncentracji wolumenu czynników produkcji i zmian ich struktury, wymuszającą wdrażanie strategii kosztowych a tym samym wzrost efektywności i konkurencyjności;

– społeczno-ekonomiczne zmiany funkcjonowania jednostek wytwórczych w rolnictwie prowadzące do marginalizacji naturalnych i samozaopatrzeniowych form organizacji produkcji na rzecz rolnictwa towarowego, farmerskiego lub agrobiznesu.

Dezagraryzacja gospodarki, wdrażanie postępu i nowych technik wytwórczych powiązane z przechodzeniem na wyższe formy organizacji jednostek produkcyjnych nie rozwiązały podstawowego problemu, jakim są niskie dochody ludności związanej z rolnictwem. Problem ten nie omija również i polskiego rolnictwa jednoczącego się ze swoim bliższym i dalszym otoczeniem (krajowym, zagranicznym, globalnym) w warunkach liberalnej polityki państwa i przy zbyt dużym zatrudnieniu w rolnictwie. Jak

wskazują badania (Adamowski 1996, Klepacki 1997, Stańko i Gralak 1998, Zegar 2000 a, b), regresja ekonomicznego i socjalnego wartościowania producentów rolnych pogłębia się i niesie tym samym szereg negatywnych zjawisk w sferze społecznej.

Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza kształtowania się poziomu i struktury dochodów gospodarstw rolnych w pierwszej dekadzie transformacji ustrojowej i gospodarczej. Badaniami objęto stałą (tzw. powtarzalną) zbiorowość 528 indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących w latach 1993-1997 ewidencję danych pod nadzorem Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie (IE-RiGŻ). Zbiorowość tę poddano podziałowi na grupy według struktury dochodów określonej przez dochody z: gospodarstwa rolniczego, działalności pozarolniczej, zarobkowania poza gospodarstwem, świadczeń socjalnych, odsetek i innych źródeł.

W wyniku wstępnej analizy materiału źródłowego badane gospodarstwa podzielono na sześć grup zróżnicowanych ze względu na strukturę dochodów¹:

I – gospodarstwa o wyraźnej przewadze dochodu z działalności rolniczej w dochodach ogółem (gospodarstwa rolnicze);

II – gospodarstwa uzyskujące porównywalne dochody z działalności rolniczej oraz świadczeń socjalnych (gospodarstwa rolniczo-socjalne);

III – gospodarstwa uzyskujące porównywalne dochody z działalności rolniczej oraz pracy zarobkowej poza rolnictwem (gospodarstwa rolniczo-zarobkowe);

IV – gospodarstwa o wyraźnej przewadze dochodu z pracy zarobkowej poza rolnictwem (gospodarstwa zarobkowe);

V – gospodarstwa o strukturze dochodów silnie zdeterminowanej przez świadczenia socjalne (gospodarstwa socjalne);

VI – gospodarstwa, w których sytuację materialną wyznaczają świadczenia socjalne oraz pozarolnicze zarobkowanie (gospodarstwa socjalno-zarobkowe).

Wyniki badań

Zmiany struktury gospodarstw według źródeł dochodów

W latach 1993-1997 zarysowały się zmiany struktury dochodowej gospodarstw, jak i zmiany w proporcjach ilościowych między wyodrębnionymi typami społeczno-ekonomicznymi. W świetle zastosowanego kryterium podziału strukturę dochodową badanej zbiorowości określa sześć podstawowych grup gospodarstw. Z punktu widzenia liczebności podstawowe znaczenie miały w badanym okresie te grupy, których charakter wyznaczała pierwszorzędna ranga dochodu rolniczego (gospodarstwa rolnicze) bądź też jego relatywnie silne powiązanie ze świadczeniami socjalnymi oraz z dochodami z zarobkowania (gospodarstwa rolniczo-socjalne oraz rolniczo-zarobkowe).

W analizowanym okresie wystąpiły wyraźne symptomy dywersyfikacji dochodów i równoważenia ryzyka egzystencjalnego rodzin chłopskich poprzez porównywalne

¹Przy wyodrębnieniu tych grup przyjęto, że typ społeczno-ekonomiczny wyznaczać będzie:

a) w przypadku jednego źródła dochodu – co najmniej 40% jego udział w dochodzie ogółem, przy pozostałych kategoriach dochodu nie przekraczających 30%;

b) w przypadku dwóch i więcej źródeł dochodu – co najmniej 30% udział każdego z nich w dochodzie ogółem.

kreowanie dochodów z rolnictwa i innych źródeł. Główny kierunek zmian struktury dochodowej w zbiorowości ogółem wyznacza w latach 1993-1997 zmniejszenie rangi dochodów z produkcji rolniczej (z 66,0% do 53,45%), silny wzrost znaczenia świadczeń socjalnych (z 12,61% do 20,36%) a także, chociaż w relatywnie mniejszym stopniu, wzrost udziału dochodów z zarobkowania pozarolniczego (z 13,33% do 16,89%). Zmianom tym odpowiadał niski i stabilny udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej (1,67-2,87%) oraz z odsetek i innych źródeł (4,73-6,42%).

Dywersyfikacja dochodów nie wpłynęła generalnie na zmianę sytuacji materialnej gospodarstw chłopskich. Poziom dochodów ogółem w przeliczeniu na 1 członka rodziny nie uległ praktycznie żadnym zmianom i wahał się w latach 1993-1997 w wąskim przedziale 4401-4552 zł/rok. Biorąc pod uwagę niekorzystne dla rolnictwa relacje cenowe między produktami nabywanymi a sprzedawanymi należy przypuszczać, że tempo wzrostu realnych dochodów uzyskiwanych poza rolnictwem było znacząco wyższe aniżeli dochodu z gospodarstwa rolnego.

Na stabilny poziom przeciętnego dochodu ogółem przeliczonego na 1 członka rodziny należy patrzeć przez pryzmat jego zmian w poszczególnych grupach społeczno-ekonomicznych. Dane tabeli 1. pokazują, że w grupie gospodarstw rolniczych oraz rolniczo-socjalnych łączne dochody na 1 osobę wykazywały dość wyraźną tendencję wzrostową, natomiast w pozostałych miały zróżnicowany co do skali, ale generalnie regresywny charakter.

Utrzymanie realnego poziomu dochodu poprzez kreowanie środków finansowych poza rolnictwem nie zahamowało procesu pogłębiania się dysparytetu dochodowego. Ulegał on wprawdzie znaczącym wahaniom, nie mniej porównanie skrajnych lat wskazuje, że różnica w poziomie dochodu na jednego członka rodziny między gospodarstwami domowymi w kraju a ogółem badanych gospodarstw powiększyła się z około 12% do blisko 20%. Skala dysparytetu dochodowego występowała jednak w różnym natężeniu w poszczególnych typach gospodarstw. Jak wynika z przedstawionych w tabeli 1. danych porównywalne do gospodarstw domowych dochody uzyskiwały tylko gospodarstwa rolnicze utrzymujące się głównie z produkcji rolniczej (90,77-111,12%), w pozostałych zaś stopa parytetu nie przekraczała 80% i wykazywała przy tym wzmocnienie negatywnych tendencji. Ujawniły się one w największym natężeniu w gospodarstwach socjalnych, których liczba w badanych latach wzrastała najszybciej. Wydaje się, że w ich przypadku zmiany te wskazują na rosnącą skalę biedy i ubóstwa w środowisku wiejskim. Dysparytet dochodowy wzrósł bowiem w tej grupie gospodarstw z 67,33% do 57,42%.

Rozpoznane kierunki ewolucji struktury dochodów wykazują silną zbieżność ze zmianami rozkładu liczby gospodarstw w poszczególnych typach społeczno-ekonomicznych. Malejącemu udziałowi gospodarstw rolniczych (52,84%→35,42%), tj. opierających swój byt materialny na dochodach z produkcji rolniczej, odpowiadał bowiem znaczący wzrost udziału gospodarstw socjalnych (6,82%→15,72%), a także, chociaż w wyraźnie mniejszym stopniu, wzrost udziału gospodarstw rolniczo-socjalnych (14,02%→17,42%) oraz gospodarstw uzyskujących główne dochody z pracy zarobkowej (8,33%→10,42%).

Zaobserwowane zmiany w strukturze dochodów badanych gospodarstw narzucają konieczność nowego spojrzenia na charakter funkcjonowania rodzin chłopskich. Ich kierunek i skala wskazują na przechodzenie od jednostronnego rolniczego modelu kreacji warunków egzystencjalnych do modelu silnie zdywersyfikowanego, opartego na różnych źródłach dochodów. Z makroekonomicznego punktu widzenia zmiany te niosą

Tabela 1

Kierunki zmian struktury dochodowej i parytetu dochodowego gospodarstw
Direction of structural changes of income and parity index in farms

Lata Year	Gospodarstwa Farms		Źródła dochodu (%) ¹ – Source of income (%) ¹					Dochody ogółem Total income	
	liczba number	%	działalność pozarolnicza nonagricul- tural income from self employment	zarobko- wanie poza gospodar- stwem income from hired work	świadcze- nia so- cjalne social income	odsetki i inne dochody interest and other income	dochód z gospodar- stwa rolnego income from private farm	w zł na 1 członka rodziny ² zł/1 person of family ²	wskaznik paryteto- wy (%) ³ parity index (%) ³
Ogółem – All households									
1993	528	100	1,67	13,33	12,61	6,38	66,00	4401,5	88,22
1995	528	100	1,89	12,54	15,71	4,73	65,13	4487,3	95,99
1997	528	100	2,87	16,89	20,36	6,42	53,45	4552,1	80,07
Rolnicze – Farm									
1993	279	52,84	0,95	3,11	5,28	4,67	86,00	4603,9	97,43
1995	250	47,35	0,90	3,34	6,41	3,67	85,68	4908,4	111,12
1997	187	35,42	0,99	2,97	6,58	3,94	85,52	5160,5	90,77
Rolniczo-socjalne – Farm-socially benefited									
1993	74	14,02	0,60	2,39	43,93	5,81	47,27	3797,2	72,32
1995	103	19,51	0,39	1,64	43,07	4,20	50,69	3892,1	75,88
1997	92	17,42	0,47	4,90	41,83	3,79	49,02	4415,1	77,66
Rolniczo-zarobkowe – Farm-salaried									
1993	57	10,80	1,29	40,74	7,04	5,93	45,00	4207,3	79,72
1995	63	11,93	0,53	44,06	6,55	2,54	46,32	3945,9	79,08
1997	56	10,61	0,44	43,07	5,07	5,41	46,00	4163,6	73,23
Zarobkowe – Salaried									
1993	44	8,33	2,27	69,28	5,71	6,82	15,93	4575,6	79,59
1995	35	6,63	3,16	69,80	3,81	6,37	16,86	4169,1	78,80
1997	55	10,42	2,76	72,28	8,65	5,48	10,84	4337,3	76,29
Socjalne – Socially benefited									
1993	36	6,82	1,62	4,43	68,61	5,47	19,87	3799,6	67,33
1995	43	8,14	-0,08	3,53	78,51	5,06	12,98	3517,5	69,66
1997	83	15,72	1,01	4,87	81,34	4,84	7,94	3264,3	57,42
Socjalno-zarobkowe – Socially benefited-salaried									
1993	16	3,03	2,28	41,27	41,15	4,41	10,89	3628,0	63,12
1995	17	3,22	0,85	38,52	40,36	3,95	16,32	4069,9	77,14
1997	21	3,98	1,32	47,04	41,34	3,41	6,89	3515,1	61,83

¹Strukturę dochodów obliczono na podstawie dochodów nominalnych.

²W cenach stałych 1997.

³Wskaznik parytetowy obliczono na podstawie dochodów nominalnych; odzwierciedla on stosunek miesięcznego dochodu ogółem badanych gospodarstw rolnych w zł/os. do miesięcznego dochodu rozporządzonego gospodarstwa domowego w kraju w zł/os. podawanego przez GUS (1994-1998).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie IERiGŻ i GUS.

¹Structure of income was calculated on the basis at nominal incomes.

²Fixed prices from 1997.

³Parity index was calculated on the basis of nominal income; it reflects relation between monthly income at all studied farms in zł/1 person and monthly disposal income at all country households in zł/1 person as given by GUS (1994-1997).

Source: Own calculations based on IERiGŻ and GUS.

zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki. Z jednej bowiem strony prowadzą do kryształizowania się tej grupy gospodarstw, które dla wytwórczości rolniczej stanowiąc będą wzorce nowoczesnego, ekspansywnego, silnie powiązanego z rynkiem i efektywnego gospodarowania, z drugiej zaś wskazują na niezbędne obszary ingerencji państwa kreującego postęp, ale również partycypującego w wysokich kosztach społecznych procesów dostosowawczych do gospodarki rynkowej.

Struktura dochodowa a poziom i struktura potencjału wytwórczego

Badane grupy gospodarstw różnią się znacząco co do poziomu, kierunku i dynamiki zmian potencjału wytwórczego oraz jego ogólnej i szczegółowej struktury, natomiast w relatywnie niskim stopniu są zróżnicowane pod względem struktury kapitału. Największym potencjałem mierzonym wartością aktywów (ceny stałe 1997) dysponowały gospodarstwa tworzące warunki egzystencjalne na bazie produkcji rolniczej (gospodarstwa rolnicze). W tej grupie zauważalny jest ponadto znaczący realny wzrost (o 16,9%) wartości substancji majątkowej, który w roku 1997 przekroczył kwotę 251 tys. zł.

Mniejszym (o 30-50%) potencjałem wyrażonym wartością aktywów dysponowały z kolei gospodarstwa rolniczo-socjalne, rolniczo-zarobkowe oraz zarobkowe. Potencjał ten cechował się poza tym relatywnie wysoką stabilnością, co oznacza, że siła ekonomiczna tych gospodarstw w stosunku do gospodarstw rolniczych maleje. Najniższym i jednocześnie malejącym potencjałem legitymowały się gospodarstwa socjalne i socjalno-zarobkowe. Tendencja kurczenia się zasobów majątkowych była w ich przypadku zbieżna ze zmianami struktury dochodowej wskazującymi na marginalizację dochodu rolniczego, a tym samym na symptomy wycofywania się z działalności rolniczej.

Badane typy dochodowe gospodarstw różnicuje również struktura majątku. Generalnie można stwierdzić, że w tych grupach, w których produkcja rolnicza stanowiła ważne źródło dochodów (rolnicze, rolniczo-socjalne, rolniczo-zarobkowe) udział środków obrotowych w majątku ogółem był wyższy. Oznacza to, że gospodarstwa z wysokim udziałem dochodu rolniczego dysponowały mniej unieruchomionym majątkiem i potencjalnie mają większe możliwości dostosowywania się do zmian rynkowych. Większe różnice zauważalne są natomiast w odniesieniu do struktury rzeczowego majątku trwałego. Zauważyć tutaj można, że wraz ze zmniejszaniem się znaczenia dochodu rolniczego w dochodach ogólnych, zmniejsza się udział ziemi, maszyn oraz stada podstawowego, rośnie natomiast w majątku trwałym udział budynków mieszkalnych i gospodarczych. Redukcji rolniczego zarabkowania towarzyszy zatem zjawisko wyrażonego wzrostu rangi biernych składników majątkowych.

Marginalne znaczenie w kreowaniu rozwoju miał w badanych gospodarstwach kapitał zewnętrzny. W wyodrębnionych grupach majątek sfinansowany był bowiem w bardzo wysokim stopniu przez kapitał własny. Pewne symptomy wzrostu rangi kapitału obcego zauważalne są tylko w gospodarstwach uzyskujących główne dochody z produkcji rolniczej. W ich przypadku udział zobowiązań wzrósł w badanym okresie z 0,68% do blisko 4% i wiązał się przede wszystkim z kredytowaniem długoterminowym.

Tabela 2

Struktura dochodowa a wielkość i struktura majątku oraz kapitału
Structure of income and size, structure of assets and equity

Lata Years	Aktywa ogółem (zł) Total assets (zł)	W tym majątek Of which assets (%)		Struktura rzeczowego majątku trwałego (%) Structure of tangible fixed assets (%)						Struktura majątku obrotowego (%) Structure of current assets (%)				Struktura kapitału (%) Structure of capital (%)			
		trwały fixed assets	obroty current assets	ziemia land	budynki mieszkal- ne houses	budynki gospodar- cze buildings	maszyny machine ry	stado podstaw- owe breeding stock	stado obrotowe livestock	zapasy inventori- es	środki finanso- we financial assets	kapitał własny own capital	zobowi- ażenia total debt	w tym: of which:		krótkoter- mowe short term debt	16
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16		
Ogółem – All households																	
1993	178 596	88,24	11,76	14,17	27,66	27,73	19,97	3,96	30,67	48,06	21,27	99,44	0,56	43,44	56,56		
1995	171 619	86,77	13,23	16,93	27,06	26,03	20,86	3,91	29,40	46,55	24,04	98,96	1,04	47,92	52,08		
1997	180 866	87,24	12,76	18,17	25,46	27,13	21,25	3,62	27,09	43,04	29,87	97,35	2,65	69,99	30,01		
Rolnicze – Farm																	
1993	214 871	87,18	12,82	15,31	26,27	26,07	21,29	4,14	32,09	47,65	20,26	99,32	0,68	48,34	51,66		
1995	217 944	85,49	14,51	19,21	23,80	25,28	22,82	4,26	30,87	47,14	21,99	98,62	1,38	51,86	48,14		
1997	251 350	86,14	13,86	20,78	25,19	22,50	23,71	4,07	29,38	42,75	27,87	96,40	3,60	77,92	22,08		
Rolniczo-socjalne – Farm-socially benefited																	
1993	130 027	89,36	10,64	11,62	31,04	31,32	16,91	4,26	28,39	47,08	24,54	99,84	0,16	1,86	98,14		
1995	128 027	87,65	12,35	14,39	28,21	28,52	18,03	4,09	30,13	47,15	22,71	99,45	0,55	51,10	48,90		
1997	136 958	86,87	13,13	16,65	26,38	27,83	18,58	4,05	26,73	43,25	30,02	98,42	1,58	56,12	43,88		

Tabela 2 – cd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Rolniczo-zarobkowe – Farm-salaried															
1993	168 480	90,33	9,67	13,95	28,55	28,74	17,71	3,72	26,46	50,75	22,79	99,67	0,33	46,90	53,10
1995	156 658	88,51	11,49	14,69	34,45	23,51	18,80	3,51	25,90	43,99	30,11	99,29	0,71	37,76	62,24
1997	168 746	88,37	11,63	18,35	24,18	29,94	19,14	3,56	25,65	41,78	32,58	98,29	1,71	60,01	39,99
Zarobkowe – Salaried															
1993	126 156	91,25	8,75	12,82	29,88	30,85	16,80	2,66	24,60	49,73	25,67	99,17	0,83	31,24	68,76
1995	118 761	90,93	9,07	12,88	36,98	25,80	16,01	2,08	21,77	45,26	32,97	99,43	0,57	6,68	93,32
1997	127 431	90,52	9,48	13,69	24,53	36,73	18,25	1,99	20,13	45,01	34,87	98,34	1,66	34,84	65,16
Socjalne – Socially benefited															
1993	113 020	90,28	9,72	11,33	30,77	31,65	17,07	3,33	26,57	50,40	23,03	99,69	0,31	5,50	94,50
1995	97 138	89,34	10,66	12,60	33,89	29,42	15,37	2,90	21,65	45,69	32,65	99,68	0,32	11,12	88,88
1997	107 855	88,86	11,14	13,88	29,05	33,99	16,45	2,80	21,34	44,09	34,58	98,29	1,71	57,65	42,35
Socjalno-zarobkowe – Socially benefited-salaried															
1993	120 475	92,14	7,86	7,24	37,28	37,52	13,97	2,83	27,99	50,80	21,21	99,84	0,16	0,00	100,00
1995	109 176	88,32	11,68	9,57	39,73	26,80	17,16	4,10	27,26	43,60	29,14	99,62	0,38	0,00	100,00
1997	109 203	90,56	9,44	12,79	26,89	40,15	15,10	2,79	26,88	45,00	28,12	99,04	0,96	40,27	59,73

Źródło: Obliczenia własne na podstawie IERiGŻ
Source: Own calculations based on IERiGŻ

Tabela 3

Struktura dochodowa a zasoby i struktura ziemi oraz pracy
Income structure and area, structure of agricultural land and labour resources

Lata Year	Zasoby ziemi Land resources			Liczba osób w rodzinie Number of person in family				Wiek kierownika (lat) Owner age
	ha UR agricul- tural land	% gruntów ornych cropland (%)	bonitacja gleb (pkt.) land grade (points)	ogółem total	w tym (%)			
					do 14 lat age < 14	14-60 lat age 14-60	powyżej 60 lat age > 60	
Ogółem – All households								
1993	10,96	76,33	0,98	4,58	26,51	59,79	14,43	46
1995	11,64	77,27	0,99	4,50	24,23	60,83	14,93	47
1997	12,27	78,17	0,99	4,42	22,40	61,67	15,93	48
Rolnicze – Farm								
1993	14,62	77,73	0,99	4,84	27,13	60,12	12,75	45
1995	16,41	78,78	1,00	4,77	27,33	61,36	11,32	46
1997	18,83	79,81	1,00	4,75	24,32	65,77	9,91	47
Rolniczo-socjalne – Farm-socially benefited								
1993	6,66	69,27	0,96	3,89	17,36	58,68	23,96	51
1995	8,41	73,70	0,95	3,97	16,74	55,12	28,14	51
1997	9,99	74,07	0,98	3,95	16,25	54,82	28,93	50
Rolniczo-zarobkowe – Farm-salaried								
1993	8,42	77,61	0,99	5,23	30,87	57,72	11,41	43
1995	8,63	75,15	0,98	5,08	30,94	61,25	7,81	43
1997	10,53	78,55	0,99	5,09	31,23	61,40	7,37	43
Zarobkowe – Salaried								
1993	5,76	69,07	0,92	4,75	29,67	64,59	5,74	44
1995	5,10	71,64	0,98	4,46	22,44	73,72	3,85	44
1997	6,91	73,23	0,96	4,67	23,74	70,82	5,45	44
Socjalne – Socially benefited								
1993	5,74	76,01	0,97	3,47	19,20	47,20	33,60	57
1995	5,06	78,52	0,94	3,12	11,94	47,76	40,30	56
1997	6,31	77,95	0,95	3,60	14,72	49,16	36,12	54
Socjalno-zarobkowe – Socially benefited-salaried								
1993	4,12	69,55	0,96	4,81	18,18	68,83	12,99	49
1995	5,88	73,05	0,88	4,65	18,99	73,42	7,59	45
1997	5,10	80,38	0,94	4,67	18,37	67,35	14,29	48

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych IERiGŻ.

Source: Own calculations based on IERiGŻ.

Struktura dochodowa a struktura obszarowa i demograficzna gospodarstw

Czynnikami różnicującym wyodrębnione grupy gospodarstw są również zasoby ziemi, struktura wiekowa rodzin chłopskich oraz wiek właścicieli. Gospodarstwa tworzące podstawy egzystencji na bazie produkcji rolniczej (gospodarstwa rolnicze) dysponowały największym obszarem użytków rolnych i wykazywały przy tym wyraźną tendencję do jego powiększania (14,62→18,83 ha UR). Wzrost powierzchni użytków rolnych wystąpił również w grupie gospodarstw rolniczo-socjalnych (6,66→9,99 ha UR) oraz rolniczo-zarobkowych (8,42→10,53 ha UR). W ich przypadku jednak trudno mówić zarówno o wysokim stopniu koncentracji ziemi, jak i procesach ekspansji obszarowej.

Z kolei w marginalnym stopniu procesy te wystąpiły w gospodarstwach z niskim udziałem dochodu rolniczego (zarobkowe, socjalne, socjalno-zarobkowe). W latach 1993-1997 produkcja rolnicza była w nich prowadzona na relatywnie małym, nie przekraczającym 7 ha, areale użytków rolnych.

Interesujących informacji dostarcza analiza grup dochodowych według cech demograficznych. Wyniki badań wskazują (tab. 3), że im większa liczba członków w rodzinie chłopskiej, tym mniejsze uzależnienie od świadczeń socjalnych. W gospodarstwach o wysokiej randze tych świadczeń (socjalne, rolniczo-socjalne) skład rodziny był bowiem określony przez mniej niż 4 osoby, w pozostałych zaś oscylował na poziomie około 5 osób. W zasadzie podobnie różnicuje wyodrębnione grupy dochodowe wiek kierownika gospodarstwa oraz struktura wiekowa rodzin. W gospodarstwach socjalnych oraz rolniczo-socjalnych występuje bowiem największy odsetek osób w wieku poprodukcyjnym (powyżej 60 lat) i koresponduje on z relatywnie najstarszymi ich właścicielami (50-57 lat). Można jednak zauważyć, że pod tym względem wyróżniają się także gospodarstwa zarobkowe i rolniczo-zarobkowe. Jednakże w ich przypadku strukturę demograficzną wyznaczał relatywnie najmniejszy udział osób w rodzinie w wieku powyżej 60 lat (3,85-11,41%) oraz relatywnie najmłodszy kierownicy gospodarstw (43-44 lat).

Z przeprowadzonych badań wynika również, że poza gospodarstwami, w których dochód rolniczy stanowił główne źródło utrzymania, wiek kierowników obniżył się bądź też kształtował się w badanym okresie na niezmiennym poziomie. Wydaje się, że ten stan rzeczy wskazuje na występowanie dwóch zjawisk. Po pierwsze na to, że decyzje o dywersyfikacji dochodów podejmowane były przez młodszych wiekiem rolników, po drugie, że w badanej zbiorowości musiały występować procesy przekazywania gospodarstw następcom.

Struktura dochodowa a sprawność finansowa gospodarstw

W ocenie kondycji finansowej poszczególnych grup dochodowych zastosowano podstawowe miary wykorzystywane w analizie finansowej jednostek gospodarczych (Bień 1999, Sierpińska i Jachna 1993, Bednarski i in. 1993). Strukturę dochodową postrzegać zatem będziemy w kontekście kryteriów oceny płynności, zarządzania majątkiem obrotowym i zobowiązaniami, odtwarzania majątku przychodami oraz rentowności handlowej, ekonomicznej i finansowej.

Płynność finansowa, czyli zdolność do regulowania bieżących zobowiązań, kształtowała się we wszystkich wyodrębnionych grupach dochodowych gospodarstw na wysokim poziomie przez cały badany okres. Rozwój płynności finansowej cechowały tendencje zmian, jak i stałość wysokiej (około 180%) relacji między płynnością bieżącą

Tabela 4

Struktura dochodowa a efektywność finansowa gospodarstw
Income structure and financial efficiency of farms

Lata Years	Płynność finansowa Financial liquidity		Cykle obrotu (dni) Daily turnover cycles (days)				Cykle obrotu majątku (lat) Turnover cycles of assets (years)			Rentowność (%) Profitability (%)		
	bieżąca (zł/zł) current ratio (zł/zł)	szybka (zł/zł) quick ratio (zł/zł)	zapasów day's supply in inventory	należności day's sales in receivable	zobowiązań day's sales in accounts payable	środków pieniężnych day's cash cycle	ogółem total	trwałego cycle of fixed assets	obrotowego cycle of current assets	sprzedaży net profit margin	majątku return on total assets	kapitału własnego return on equity
Ogółem – All households												
1993	36,9	19,2	139	10	4	146	4,3	3,5	0,8	-3,3	-0,8	-0,5
1995	24,3	13,0	131	9	6	134	3,6	2,8	0,8	-3,9	-1,1	-0,7
1997	16,0	9,1	122	12	16	117	3,8	3,0	0,8	-17,3	-4,6	-2,9
Rolnicze – Farm												
1993	36,3	19,0	130	9	4	135	3,7	3,0	0,7	8,6	2,3	1,5
1995	21,9	11,6	122	8	7	124	3,1	2,4	0,7	8,5	2,8	1,8
1997	17,4	10,0	106	11	18	99	3,0	2,3	0,7	1,1	0,4	0,2
Rolniczo-socjalne – Farm-socially benefited												
1993	68,1	36,0	155	9	1	163	4,7	3,7	1,0	-34,0	-6,1	-3,8
1995	46,2	24,4	151	8	4	155	4,5	3,6	0,9	-29,2	-6,5	-4,1
1997	18,9	10,7	135	9	10	133	3,9	3,0	0,9	-33,7	-8,2	-5,3
Rolniczo-zarobkowe – Farm-salaried												
1993	56,0	27,6	155	12	3	165	5,4	4,5	0,8	-22,4	-4,2	-2,6
1995	25,9	14,5	131	11	5	137	4,0	3,2	0,8	-18,4	-4,6	-2,6
1997	17,0	9,9	118	12	11	119	3,9	3,1	0,8	-23,5	-5,6	-3,6
Zarobkowe – Salaried												
1993	15,3	7,7	177	16	9	183	6,8	5,8	1,0	-45,6	-6,7	-4,1
1995	17,0	9,3	179	25	7	197	6,6	5,5	1,1	-59,3	-9,0	-5,0
1997	9,7	5,3	176	25	17	184	6,8	5,7	1,1	-64,0	-9,4	-6,4
Socjalne – Socially benefited												
1993	33,4	16,6	196	16	3	209	6,8	5,7	1,1	-70,4	-10,4	-6,5
1995	37,0	20,1	207	8	4	211	6,8	5,6	1,2	-89,1	-13,0	-7,7
1997	15,4	8,6	182	12	17	177	6,3	5,2	1,1	-90,1	-14,2	-9,0
Socjalno-zarobkowe – Socially benefited-salaried												
1993	49,3	24,3	210	10	2	218	8,5	7,4	1,1	-91,9	-10,8	-6,4
1995	30,4	17,1	179	19	4	195	6,7	5,6	1,1	-82,8	-15,1	-8,6
1997	16,5	9,1	176	15	11	180	7,3	6,2	1,1	-109	-14,9	-9,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych IERiGŻ.
 Source: Own calculations based on IERiGŻ.

a płynnością szybką. W 1993 roku najwyższy poziom płynności cechował gospodarstwa rolniczo-socjalne, rolniczo-zarobkowe i socjalno-zarobkowe, na zbliżonym do średniego poziomie kształtował się on w gospodarstwach rolniczych, socjalnych i socjalno-zarobkowych, natomiast na wyraźnie niższym w gospodarstwach zarobkowych. Wyniki badań wskazują jednak również (tab. 4), że w analizowanym okresie płynność uległa znaczącemu obniżeniu, a skala zmian doprowadziła do wyrównania jej poziomu we wszystkich grupach dochodowych poza gospodarstwami zarobkowymi. Przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać przede wszystkim we wskazanych już wyżej tendencjach zmian w strukturze majątkowej i zobowiązań. Generalnie bowiem we wszystkich analizowanych grupach dochodowych mało zmiennemu poziomowi majątku i praktycznie stałej jego strukturze odpowiadało wyraźne zmniejszenie udziału zobowiązań bieżących (krótkoterminowych) w zobowiązaniach ogółem.

W ocenie płynności finansowej mają znaczenie również wskaźniki informujące o dynamice odtwarzania zapasów, odzyskiwania należności i regulacji zobowiązań oraz czasie powrotu środków pieniężnych zainwestowanych w majątek obrotowy. Z danych w tabeli 4. wynika, że długość cyklu odtwarzania zapasów jest silnie skorelowana z rangą dochodu rolniczego. W gospodarstwach rolniczych, rolniczo-socjalnych oraz rolniczo-zarobkowych cykl ten był w badanych latach wyraźnie krótszy, wykazywał ponadto tendencje malejącą i mieścił się w przedziale 105-155 dni. W pozostałych grupach wskaźnik cyklu zapasów był zdecydowanie wyższy (176-210 dni) a skala jego zmian wyraźnie niższa. Oznacza to, że gospodarstwa z dochodem rolniczym znacznie efektywniej transformowały zapasy w środki gotówkowe, a tym samym ponosiły relatywnie niższe koszty ich utrzymywania.

Na generalnie niskim poziomie kształtował się z kolei w latach 1993-1997 wskaźnik cyklu należności. Różnice w jego poziomie między wyodrębnionymi grupami gospodarstw nie były znaczące, a wolniejszy zwrot należności zaobserwowano tylko w gospodarstwach zarobkowych. W ich przypadku cykl należności był dłuższy i wykazywał tendencję rosnącą (16 dni→25 dni), podczas gdy przeciętnie w badanej zbiorowości przyjmował on wartości z przedziału 10-12 dni.

Dane w tabeli 4. wskazują również na brak związku struktury dochodowej z cyklem zobowiązań. Zauważalna jest jednak tendencja do wydłużania czasu regulowania zobowiązań we wszystkich grupach gospodarstw, co automatycznie zmniejsza ich potrzeby w zakresie kapitału obrotowego.

Syntetyczną ocenę zarządzania zapasami, należnościami i zobowiązaniami umożliwia wskaźnik cyklu środków pieniężnych informujący o szybkości zwrotu środków zainwestowanych w majątek obrotowy i możliwościach ich ponownego wykorzystania. Pod tym względem zdecydowanie korzystniej prezentują się gospodarstwa z wysokim lub dominującym udziałem dochodu rolniczego w dochodzie ogólnym. W tym przypadku cykl gotówkowy był znacznie krótszy aniżeli w pozostałych grupach dochodowych i wykazywał przy tym tendencję malejącą. Skrócenie tego cyklu wystąpiło także w gospodarstwach uzyskujących główne dochody z innych źródeł. Dynamika zmian była jednak w nich relatywnie słaba a określa ją blisko dwukrotnie dłuższy (1997 r.) czas obiegu gotówki.

Dochody z gospodarstwa rolniczego różnicują też grupy wyodrębnione pod względem czasu odtwarzania składników majątkowych przychodami z produkcji. Przeprowadzone badania wskazują, że w gospodarstwach rolniczych, rolniczo-socjalnych oraz rolniczo-zarobkowych aktywność i sprawność w zakresie wykorzystania zasobów majątkowych była najwyższa, a nawet wzrastała. Z danych wynika bowiem, że w 1993

roku odtwarzały one majątek od 3,7 do 5,4 lat, natomiast w roku 1997 cykl ten spadł poniżej 4 lat i mieścił się w przedziale 3,0-3,9 lat. Na znacznie wyższym, i w zasadzie stabilnym, poziomie kształtowały się te wskaźniki w gospodarstwach o marginalnym znaczeniu dochodu rolniczego. W latach 1993-1997 ich majątek był odtwarzany w praktycznie stałym i znacznie dłuższym, 7-8 letnim, cyklu produkcyjnym.

W największym stopniu różniły się jednak grupy wyodrębnione pod względem zdolności do generowania zysków z gospodarstwa rolnego. Ocena tej zdolności za pomocą wskaźników rentowności produkcji, majątku i kapitału własnego jest jednoznaczna i wskazuje, że we wszystkich grupach gospodarstw, w których dochód rolniczy miał marginalne lub równorzędne z innymi dochodami znaczenie, działalność rolnicza była nierentowna. Zauważyć można również, że poziom nierentowności w badanym okresie wzrastał i był tym wyższy, im mniejszy odsetek w dochodzie ogólnym stanowiły dochody z gospodarstwa rolnego. Ten stan rzeczy budzi wątpliwość, czy prowadzenie przez nie działalności rolniczej jest celowe. Skala nierentowności w gospodarstwach zarobkowych, socjalnych i socjalno-zarobkowych wydaje się bowiem wskazywać zarówno na marginalny poziom opłaty „czynnika pracy”, jak i na generowanie w wielu z nich strat w produkcji rolniczej. Należy sądzić, że ten stan rzeczy ulegać będzie dalszemu pogłębieniu, ponieważ mechanizm rynkowy deprecjonować będzie coraz silniej tego typu jednostki wytwórczości rolniczej. Rozszerzy on jednak również skalę problemów społecznych. Liczba gospodarstw rolnych o marginalnej randze dochodu rolnego wzrasta bowiem dynamicznie (18%→30%), a jak wskazują przeprowadzone badania, były to gospodarstwa, w których trend rozwojowy sytuacji materialnej miał charakter regresywny.

Podsumowanie

1. W analizowanym okresie wystąpiły symptomy dywersyfikacji dochodów i równoważenia ryzyka egzystencjalnego rodzin chłopskich poprzez porównywalne kreowanie dochodów z rolnictwa i innych źródeł. Główny kierunek zmian struktury dochodowej wyznacza w latach 1993-1997 zmniejszenie rangi dochodów z produkcji rolniczej, silny wzrost znaczenia świadczeń socjalnych a także, chociaż w znacznie mniejszym stopniu, wzrost udziału dochodów z zarobkowania pozarolniczego. Zmianom tym odpowiadał niski i stabilny udział dochodów z pozarolniczej działalności gospodarczej oraz z innych źródeł.

2. Dywersyfikacja dochodów nie wpłynęła na zmiany sytuacji materialnej gospodarstw chłopskich. Poziom dochodów ogółem w przeliczeniu na 1 członka rodziny nie uległ praktycznie żadnym zmianom i wahał się w latach 1993-1997 w wąskim przedziale 4401-4552 zł/rok. Biorąc pod uwagę niekorzystne dla rolnictwa relacje cenowe między produktami nabywanymi a sprzedawanymi, należy przypuszczać, że tempo wzrostu realnych dochodów uzyskiwanych poza rolnictwem było znacząco wyższe aniżeli dochodu z gospodarstwa rolnego.

3. Utrzymanie realnego poziomu dochodu poprzez kreowanie środków finansowych poza rolnictwem nie zahamowało procesu pogłębiania się dysparytetu dochodowego. Podlegał on wprawdzie znaczącym wahaniom, nie mniej w badanych latach różnica w poziomie dochodu na jednego członka rodziny między gospodarstwami domowymi w kraju a ogółem badanych gospodarstw powiększyła się z około 12% do blisko 20%.

4. Transformacja gospodarki oparta na skrajnie liberalnej polityce państwa prowadzi do zasadniczej zmiany struktury dochodów gospodarstw rolnych i generuje zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki. Z jednej strony stwarza realne przesłanki do formowania się w rolnictwie grupy gospodarstw, która w obliczu integracji europejskiej będzie zdolna do konkurencji, z drugiej zaś wskazuje na silną ich polaryzację dochodową i regresję w społecznym wartościowaniu ludności związanej z produkcją rolniczą.

5. Należy sądzić, że niekorzystne trendy rolnictwa będą prowadziły do dalszego wzmocnienia polaryzacji dochodowej gospodarstw rolnych. Oznacza to, że przed polityką społeczno-gospodarczą stoją bardzo trudne zadania. Z jednej bowiem strony musi ona stymulować dezagraryzację gospodarki i postęp, z drugiej zaś nie może być bierna wobec dramatycznie pogarszającej się sytuacji materialnej coraz większej liczby ludności związanej z wsią i rolnictwem.

Literatura

- Adamowski Z.** (1996): Sytuacja dochodowa rolników polskich w latach 1989-1995. Zagad. Ekon. Roln.: 4-5.
- Bednarski L.** i in. (1993): Analiza ekonomiczna w przedsiębiorstwie. AE, Wrocław.
- Bień W.** (1999): Zarządzanie finansami przedsiębiorstwa. Difin, Warszawa.
- Klepacki B.** (1997): Produkcyjne i ekonomiczne przystosowania gospodarstw prywatnych do zmian warunków gospodarowania. SGGW, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny (1995, 1996, 1997, 1998). GUS, Warszawa.
- Sierpińska M., Jachna T.** (1993): Ocena przedsiębiorstwa według standardów światowych. PWN, Warszawa.
- Stańko S., Gralak A.** (1998): Poziom i zróżnicowanie dochodów ludności użytkującej gospodarstwa rolne. W: *Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej*. Zesz. Nauk. SGGW 33, Warszawa.
- Wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych. Dane jednostkowe stałej zbiorowości 528 gospodarstw z lat 1993-1997. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J.S.** (2000 a): Społeczno-ekonomiczne skutki załamania się dochodów rolnictwa chłopskiego w okresie transformacji. Kom. Rap. Eksp. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J.S.** (2000 b): Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji. Studia i Monografie 101. IERiGŻ, Warszawa.

ECONOMIC AND SOCIAL CONDITIONS FOR CHANGES IN INCOME STRUCTURE OF INDIVIDUAL FARMS

S u m m a r y

The paper presents results of cross-dynamic studies on farm income based on farms included in farm accountancy system provided by Institute of Agriculture and Food Industry Economics in years 1993-1997. Analysis have been conducted across income structure. This structure has been defined on the basis of income from agriculture production, non-agriculture activities, hired work, social securities and interests on capital. Farms' financial situation, as well as basic production, demographics and cash flow characteristics have been studied in determined income types of farms.

Obtained results indicated that market mechanisms led to substantial changes in farm income structure. Number of farms with prevailing income from social securities and non-agriculture activities is growing, whereas number of farms making their living from agriculture production is declining.

Diversification of farm income has not slowed down the process of economic and social pauperisation of farming society. Conducted research shows that even though non-agricultural income of farms was growing, total income in 1993-1997 was declining. Unfavourable relation between farm income and total households income in Poland was increasing.